

SZENT ATANÁZ GÖR. KAT. HITTUDOMÁNYI FŐISKOLA
INSTITUTUM SANCTO ATHANASIO NOMINATUM

ATHANASIANA

54

Nyíregyháza
2022

ATHANASIANA
a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola folyóirata

Alapítva 1995-ben

Főszerkesztő:
Ivancsó István

A szerkesztőbizottság tagjai:
Janka György, Szabó Péter, Végheő Tamás, Vincze Krisztián

A szerkesztőség címe:
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
H 4400 Nyíregyháza
Bethlen G. u. 13–19.
Tel./Fax: +36/42/597-600
www.szentatanaz.hu
szentatanaz@szentatanaz.hu

Postacím:
H-4401 Nyíregyháza, Pf. 303

Felelős kiadó:
Végheő Tamás rektor

© Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2022

ISSN 1219-9915

Megrendelhető a fenti címek bármelyikén
Az egyes számok ára: 1.000 Ft

A „lélek” apóriái

TARTALOM: Bevezetés; 1. A kortárs kulturális mátrix három eleme; 2. A kettősségben egyöntetű ember keresztény képe; 3. A protológia összefüggésében jelentkező kihívások; 4. Az eszkatológia összefüggésében jelentkező kihívások; Összegzés.

ÁGOSTON BAGYINSZKY OFM: The Aporias of the ‘Soul’

The study takes account of the peculiarly contemporary difficulties of the reception of the Christian teaching on the ‘soul’ in line with considerations germane to Fundamental Theology, searching for the related solutions. A contemporary rendering of the anthropology of ‘man homogeneous in dualism’ is necessitated by modern psychology, brain research and genotechnology. In this relation, protological questions arising in conjunction with phylogenesis and ontogenesis, as well as the challenges emerging in the area of collective and individual eschatology vary in their scope of relevance. Finally, the paper calls for the drafting and development of an up-to-date and comprehensive apologetics of the ‘soul’.

In what follows, the aim is to briefly consider with the interdisciplinary sensitivity and broad vision of Fundamental Theology how the Hungarian context fares in terms of addressing the relevant questions, especially in line with the requirements of basic research in theology so central to higher education. As suggested by the title, the present paper represents an attempt to expand upon a previous co-authored volume along the lines of the Christian teaching about the soul. Thus, references to the primary and secondary literature reviewed in that publication will be dispensed with in this study. In this context, the term ‘aporia’ is used in the sense of unresolved points and ostensible dead ends, with an approach of ‘cognitive optimism’ to the difficulties involved.

Bevezetés

Korunk intenzív kulturális változásainak összefüggésében az eszkatológiát gyakran a „teológia viharsarka”-ként emlegetik.¹ Ha ez helytálló a végső

¹ Az ezredfordulás *status quaestionis* kiváló áttekintéséhez lásd „Soul–Heart–Body” (art.), in JEAN-YVES LACOSTE (ed.), *Encyclopedia of Christian Theology*, New York – London 2004, vol. 3., 1494–1505.

dolgokról elgondolkodó teológiai szakág vonatkozásában, akkor még sokkal inkább igaz általában a lélekről szóló keresztény tanításra, amely témakör következetes végiggondolása valamilyen módon csaknem az összes rendszeres teológiai szakágat érinti.

A következőkben a fundamentális teológia interdiszciplináris érzékenységgel és tág látószögével azt kívánom vázlatosan áttekinteni, hogy – különösen a felsőoktatásban szükséges teológiai alapkutatók igényei szerint – magyar viszonylatban miképpen állunk a kapcsolódó kérdések átgondolásával. Jelen tanulmány – ahogy a címe is jelzi – egy korábbi társszerzős kötetünk továbbgondolását jelenti a lélekről szóló keresztény tanítás vonatkozásában, így az ott feldolgozott elsődleges és másodlagos irodalom hivatkozásától e helyen eltekinthetünk.² Apóriákról itt az elméleti megoldatlanságok, látszólagos elakadások értelmében van szó, „kognitív optimizmussal” közelítve a nehézségekhez.

1. A kortárs kulturális mátrix három eleme

Amikor Schütz Antal 1934-ben éles szemmel felvázolja a korabeli nyugati kulturális tendenciák spirituális diagnózisát, beszámol a „lélekben” való hit és az egyházas vallásosság eltávolodásáról, az előbbi hanyatlásáról, illetve ezzel párhuzamosan a „tudat” iránti érdeklődés megélnküléséről.³ Kora jellemzői között – a szellemi valóságokat is közönséges ismerettárgyként kezelő pragmatikus racionalitás térhódításával párhuzamosan – utal még az elkötelezett vagy bevonódó megismerés hitelvesztésére is.⁴ Az egész könyv gondolatmenetét átszővi továbbá a kulturális sokféleség egyre intenzívebb tapasztalatával való számvetés, különösen is az ázsiai vallások lélekképzeteivel összefüggésben.⁵ Mindezekén túl, a diagnózis három olyan 20. századi tendenciát is megemlít, amelyeket saját korunkig reflektáltan továbbvezetve közelebb kerülhetünk a „lélekről” szóló diskurzus sajátosan mai nehézsége-

2 BAGYINSZKI ÁGOSTON – MÉSZÁROS LUKÁCS (szerk.), *Apóriák. Természettudomány és teológia párbeszédben*, Budapest, 2018. Továbbá bibliográfiai áttekintésként lásd BAGYINSZKI ÁGOSTON – MÉSZÁROS LUKÁCS (szerk.), *Az „Apóriák: természettudomány és teológia párbeszédben” című projekt bibliográfiája*, in *Acta Pintériana* 5 (2019) 21–36. [online <https://acta-pintariana.hu/archivum/05-02.html>]

3 Vö. SCHÜTZ ANTAL, *Az Örökkévalóság*, Budapest 1937, különösen 19., 33.

4 Vö. *Uo.*, különösen 52., 200–201.

5 Ennek korszerű áttekintéséhez lásd a „lélek” fogalomhoz kapcsolódó részeket, in JAMES C. LIVINGSTON, *Bevezetés a vallástudományba*, Tárgymutató, Budapest 2021, 566.

inek beazonosításához: egyrészt, a modern pszichológia váltja ki a lélekkel kapcsolatos hagyományos társadalmi képzeleteink újraértékelését; másrészt, az agy kutatás eredményei ösztönzik a klasszikus test–lélek probléma újratárgyalását; harmadrészt, az élő szervezetek molekuláris szintű működésével összefüggő alap kutatások helyezhetik új megvilágításba vizsgálódásunk egész témakörét.⁶

Az első témakör esetében (pszichológia) egy olyan modern tudományág megjelenése hat vissza az átörökölt „lélek” fogalmunkra, amely alapvetően természettudományosan tájékozódik, de szellemtudományi és társadalomtudományi eszközöket is integrál a módszertanába. Amikor a psziché kognitív folyamatokat, emóciókat, spirituális tapasztalatokat és tudatállapotokat egyaránt magában foglaló működését vizsgálja, az empirikus pszichológia tudatosan elszakad a lélek fogalmának mind a platóni (*anima substantialis*), mind az arisztotelészi (*anima est forma corporis*) hagyományától, mintegy mítosztalanítva az ember metafizikai értelemben vett lelki dimenzióját. A pszichoanalízistől a humanista irányzatokig terjedően immár rendkívül szerteágazó pszichológiai iskolák ugyanakkor az embert mint pszichoszomatikus egységet vizsgálják, illetve – a metafizikai test–lélek probléma távoli párhuzamaként – előszeretettel foglalkoznak az agy–elme problémával. A keresztény antropológia szempontjából mégis hiányérzetet kelt, hogy a névválasztásában metafizikai hagyományokhoz kötődő modern pszichológia mindmáig adós maradt a „lélek”, „szellem”, „tudat” szavainkkal kapcsolatos fogalomzavar eloszlásával.⁷ Ugyanakkor az is igaz, hogy a psziché modern fogalma a teológiát végül rávezetheti annak tisztázására, hogy a lélek megismerése csak elvont metafizikai következtetések útján gondolható-e el, avagy a modern tudományosság számára elfogadható tapasztalati kategóriákban is lehetséges.⁸

Ami a második témakört illeti (agykutatás), a kiterjedt neurológiai ismeretekkel rendelkező mai ember számára minden korábbinál kiéleztet-

6 Itt csak e három terület esetében és csak a mai tudásanyagunk összefüggésében foglalkozunk néhány kihívást jelentő kérdéssel, és nem térünk ki a Schütz által jelzett témákat övező – értelemszerűen immár muzeálisan elavult – tényanyag közlésére (amely azonban az ő korában kétségkívül imponálónan jól tájékozottnak számíthatott).

7 Vö. BAGYINSZKI ÁGOSTON – MÉSZÁROS LUKÁCS – SZEILER ZSOLT, „Antropogenezis: az ember biológiai, szellemi, valamint vallási dimenzióinak megjelenése”, in BAGYINSZKI – MÉSZÁROS (szerk.), *Apóriák*, 179–200.

8 A pszichológiai szempontok áttekintésénél köszönettel tartozom Elekes Szende pszichológus kollégánomnak a témáról folytatott beszélgetésekért.

tebb a kérdés, hogy egy olyan univerzumban, amelynek állapotai egyszerűen „csak vannak”, azaz amelyben a dolgok eredendően nem rendelkeznek nézőponttal, hogyan jelenhet meg egyszer csak a nézőpont, vagyis az a tény, hogy bizonyos állapotok átélése az organizmus számára „valamilyen”. Ezt az emberi tudat világmépi elhelyezésénél jelentkező régi-új problémát a „magyarázati rés vagy szakadék” (*explanatory gap*) ma még megoldatlan rejtélyeként szokták emlegetni. Egyáltalán hogyan épül rá a „belső” egységgel, koherenciaélménnyel jellemezhető tudat az agy „külsőleg” széttagolt, sokpólusú biológiai rendszerére? „Ha egy tudós nyomon követi az anyagi szerveződések egyre bonyolultabb formáit, azzal egyszersmind a tudatosság szubjektív adottságát is megragadta? S megfordítva, tudati tapasztalatvilágunk elárul-e bármit az alatta fekvő molekuláris folyamatok alakulásáról?”⁹ „Vajon lehetséges lenne, hogy e két olyannyira eltérő módon jelentkező jelenségcsoport, az idegrendszer és a tudat, ugyanannak a valóságnak a meglepően szétágazó megnyilvánulásai? S vajon – akár azonos, akár különböző természetű valóságok ezek – mit jelent a mindennapjainkban e kettő rendkívül szoros együttműködése?”¹⁰ Ismét másképp fogalmazva: vajon miként találkozhat össze egyetlen valóságban a két referenciális útvonal, az objektív és a szubjektív leírás utalásszerkezete?¹¹ Ezek a tudomány fejlődésével minden korábbinál provokatívabban megfogalmazott kérdések vajon lehetővé teszik-e még a tudatán keresztül megnyilatkozó, testi–lelki kettősségében mégis egyöntetű emberi személy szellemi mozzanatáról szóló szabatos gondolkodást?¹²

A harmadik témakört a rendelkezésünkre álló genotechnológiai eszköztár és a 21. század elején sikeresen befejezett Humán Genom Projekt „élesíti” a gondolatmenetünk szempontjából. Az evanglikál keresztény Francis S. Collins orvosbiológus-genetikus, az említett projekt korábbi vezetője és a 2020-as Templeton-díj kitüntetettje egy 2018-ban magyarul is megjelent könyvében eltöpreng azon, hogy a mesterséges megtermékenyítési eljárásokból keletkező embriók felvetette kiélezett etikai problémák, va-

9 BAGYINSZKI – MÉSZÁROS – SZEILER, „Az evolúciós elv és a létezők hierarchiája”, in BAGYINSZKI – MÉSZÁROS (szerk.), *Apóriák*, 115.

10 BAGYINSZKI – MÉSZÁROS – SZEILER, „Antropogenezis”, in BAGYINSZKI – MÉSZÁROS (szerk.), *Apóriák*, 167.

11 Vö. SCHMAL DÁNIEL, „A kortárs elmefilozófia szempontjai: elme és tudatosság a fizikai világban”, in BAGYINSZKI – MÉSZÁROS (szerk.), *Apóriák*, 244–247.

12 Az agykutatás kortárs eredményeinek áttekintésénél köszönettel tartozom Nagy Zoltán professzor úrnak és hűvösvölgyi baráti körének a témáról folytatott beszélgetésekért.

lamint az ember technikailag már lehetséges klónozása a közeli jövőben vajon milyen mértékben fogja alakítani a keresztény antropológia lélekkel kapcsolatos mondanivalóját, valamint a kapcsolódó társadalmi képzeteket.¹³ A szerző fegyelmezett eszme-futtatásait továbbgondolva az a kérdés is felvethető, hogy az egyes embereket meghatározó genetikai információ szekvenálásával nem kerültünk-e valamilyen módon közelebb a testben megvalósuló lélek megismeréséhez? E témák persze messze vezetnek, és jelen gondolatmenetünk szerény kereteit meghaladná a megválaszolásuk, azonban a jelzett kérdések kétségkívül ott vannak a test–lélek probléma mai tárgyalásának tágabb horizontján.

Ahogy Schütz Antal a maga korának kulturális mátrixán belül helyezte el és próbálta aktualizálni a keresztény antropológia alapvető meglátásait, közel 90 év elmúltával újfent kihívást jelent ez a feladat, miként a kulturális mátrix három fontos ponton vázolt átalakulása ezt világosan jelzi. A problematika összetettségét és időbeli kibontakozását érzékelve, ma még eleve nem lehet szó teljességre törekvő megoldásokról.¹⁴ E gondolatmenet terjedelmi keretei pedig csupán a legfontosabb részletek és összefüggések felvázolását teszik lehetővé. Így a következőkben egy aktualizált keresztény antropológia, illetve a protológia és az eszkatológia időtállóbb teológiai szempontjai szerint szeretnénk megragadni a test–lélek problémáról szóló tanítás összképét. Ahogy az egykori piarista dogmatikus mondaná: kulcskérdésekben sokszor többet érnek a részeredmények, mint mellékes kérdésekben a kerek és teljes megoldások.

2. A kettősségben egyöntetű ember keresztény képe

Az emberi természet alapvető meghatározója az a paradoxitás, amely a testi–lelki polarizációban nyilvánul meg. Az ember anyagi és szellemi valósága egyaránt vonatkozásban áll Isten teremtő tevékenységével, ahogy az emberi személy a maga egészében istenkapcsolatra hivatott. Ez a „kettős-

13 FRANCIS S. COLLINS, *Isten ábécéje. Egy tudós érvei a hit mellett*, Budapest 2018. A könyv kritikai méltatásához lásd BAGYINSZKI ÁGOSTON, *Szemle. Francis S. Collins: Isten ábécéje. Egy tudós érvei a hit mellett*, in *Vigilia* 86 (2021/4) 316–317.

14 Azok a dogmatikai határfeltételek, amelyekre az egyes témák tárgyalásakor hivatkozunk, és amelyeket mindig tiszteletben tartunk, bármelyik katolikus dogmatika tankönyvben rendszerezve szerepelnek. Itt terjedelmi okokból ezek felsorolására és értelmezésre nem térünk ki. A jelen gondolatmenetünk szemléletmódját befolyásoló legfontosabb dogmatikai munka BERNARD SESBOÛÉ, *The Resurrection and the Life*, Colledgeville (MN) 1996.

ségben egyöntetű” emberkép egyfelől feszültségben áll azzal a szubsztanciális dualizmussal, amit korunkban például Richard Swinburne képvisel; másfelől összeegyeztethetetlen azzal a szubsztanciális monizmussal is, amit nemrégiben Konrad Lorenz foglalt tételes formába.¹⁵ A lélek (*forma subsistens corporis*) keresztény fogalmával összhangban álló antropológia szerint a nyelv, a találékonyosság, a lelkiismeret, a történelmi tudatosság, a komplex társadalmiság és kulturális élet területein az ember jellemzően biológiai–szellemi paradoxitásában nyilvánul meg, amelyben „istenképisége” is leképeződik.¹⁶

Az emberi tudat leírásának a látszólag összeegyeztethetetlen objektív és szubjektív utalásszerkezete azt sejteti, hogy metafizikai szinten az ember a testit kiegészítő, de attól szubsztanciálisan mégsem független lelki-szellemi dimenziójának megfelelő leírása mindaddig megoldhatatlan, amíg át nem lépünk egy „tágabb racionalitás”¹⁷ és „bevonódó megismerésmód”¹⁸ szintjére, ahol a „lélekkel” már nem egyszerűen a pragmatikus megismerés tárgyi pólusában kívánunk elszámolni. A kérdést igen behatóan kutató magyar filozófus, Weissmahr Béla szerint a klasszikus test–lélek probléma skolasztikus megoldása csak egy megújított analógia-metafizika összefüggésében aktualizálható:

„A döntő ok, ami miatt nem látnak lehetőséget az említett alternatíva leküzdésére, abban áll, hogy ragaszkodnak ahhoz (és itt az e problémával foglalatalkodó tudósok túlnyomó többségére kell gondolni), amit értelmi gondolkodásnak lehet nevezni, ám ez – mint újra és újra kiderül – alkalmatlan e probléma megoldására. A gondolkodás e módja számára a test

-
- 15 Lásd RICHARD SWINBURNE, *Van Isten?*, Budapest 1998, 109. Vö. KONRAD LORENZ, *Ember voltunk hanyatlása*, Budapest 1996, III.: „Test és lélek, fiziológiai és emocionális történet egyszerűen ugyanaz az önmagában lényeges dolog, és mi mindkettőt – anyag, energia vagy részecskesugárzás formájában – a megismerés két független és inkompenzálható módján tapasztaljuk”.
- 16 Ökumenikus panoráma ehhez: „Theological Anthropology” (art.), in NICHOLAS LOSSKY ET AL. (eds.), *Dictionary of the Ecumenical Movement*, Geneva, 2002, 37. A tanítóhivatali határfeltételek összegző áttekintéséhez lásd NEMZETKÖZI TEOLÓGIA BIZOTTSÁG, *Comunione e servizio. La persona umana creata ad immagine di Dio* (2000–2002). [online https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/cti_documents/rc_con_cfaith_doc_20040723_comunion-stewardship_it.html]
- 17 BAGYINSZKI ÁGOSTON – MÉSZÁROS LUKÁCS, „Bevezetés”, in BAGYINSZKI – MÉSZÁROS (szerk.), *Apóriák*, 29.
- 18 WEISSMAHR BÉLA, *A szellem valósága. Filozófiai útmutatás*, Budapest 2009, 281–282. Vö. CHARLES TAYLOR, „Az ismeretelmélet meghaladása”, in *Acta Pinteriana* 7 (2021) 109–125. [online https://acta-pinteriana.hu/archivum/acta_pinteriana_7_taylor.pdf]

és a lélek vagy végső soron azonosak, vagy egymástól különbözőek. Azt a lehetőséget, hogy különbözőségük ellenére is azonosak, illetve valós egységük ellenére is különbözőek lehetnek, nem vesszük szemügyre. Ahhoz, hogy itt tovább mehessünk, el kell hagynunk az értelmi gondolkodás [vö. pragmatikus racionalitás, *intellectus*] síkját és át kell jutnunk az ész [tágabb racionalitás, *ratio*] gondolkodásának dimenziójába”.¹⁹

Weissmahr ezek után megmutatja, hogy a test–lélek problémára vonatkozóan milyen koherens filozófiai vízió tárul elénk, ha azt a tágabb racionalitásnak megfelelően tudati tapasztalatainkat is integrálva, mint egy „belülről” közelítjük meg: „Az emberi lélek a tökéletes önmagára vonatkozása miatt valós önállóságot birtokló, az emberi testen belül azonban nem egyértelműen lokalizálható egység-princípium, melyhez lényegileg hozzátartozik az anyaghoz fűződő kapcsolat”.²⁰ Ez a megközelítés mai gondolkodásunk számára csak nagy erőfeszítéssel befogadhatóan ugyan, de mégis hűen tükrözi az emberi szellemnek (vagyis a lélek észfogalmának) az önmegtapasztalás felől föltáruló megértését. Ilyen módon a lélek – nem a pragmatikus megismerés tárgyi pólusában ugyan, de – saját testének valódi önállóságot birtokló, alakító princípiumaként mutatkozik. Ennek a filozófiai gondolatnak a lélek adományozására és halál utáni sorsára vonatkozó kiterjesztését a későbbiekben majd Karl Rahner és Joseph Ratzinger ide vonatkozó teológiai modelljeivel összefüggésben tárgyaljuk.²¹

Weissmahr szubsztancia-metafizika elégtelenségére vonatkozó megállapítását beszédesen szemléltethetjük azzal, hogy korábban Schütz Antal az ember lelki-szellemi dimenziójának anyagba ágyazottságára vonatkozó lényeges kérdést például a következő tarthatatlanul elnagyolt apologetikus utalással kívánta a helyére tenni:

„Ami nehézséget talál az elme a léleknek testhez-kötöttségében, amin minduntalan fönnakad (hogyan élhetik és működhet az elvált lélek test

¹⁹ WEISSMAHR, *i. m.*, 270.

²⁰ *Uo.*, 277.

²¹ Néhány további kevésbé fontos szerző és munka a test–lélek probléma különböző mai aspektusainak megragadásához: DENIS EDWARDS, *Breath of Life. A Theology of the Creator Spirit*, New York 2004; ANDREA GRILLO, *Eucaristia. Azione Rituale, Forme Storiche, Essenza Sistemica*, Brescia 2019; JAMES T. TURNER, *On the Resurrection of the Dead. A New Metaphysics of After Life for Christian Thought. New Critical Thinking in Religion*, London 2019; KARL SCHMITZ MOORMANN – JAMES F. SALMON, *Theology of Creation in an Evolutionary World*, Cleveland – Ohio 1997.

nélkül), arra bölcseletesen is teljesen kielégítő felelet, ha azt mondom: Aki mint Teremtő a szellemet, azt az anyaggal szemben egészen más világot, vele mégis a létnek egységébe tudta fűzni a test útján, úgyhogy soha ki nem fürkészhető módon itt a szellem az anyagban és az anyag által végzi a maga tevékenységeit: az tud, ha kell közvetlenül, ha kell, más teremtett eszköz útján gondoskodni arról, hogy a szellem a maga teste nélkül is tudja élni az életét, mely amúgy is formában és tartalomban egyaránt független a testtől.”²²

Ezek után nem meglepő, hogy a természettudományok 19–20. századi fejlődése nyomán átrendeződő társadalmi képzetek világában a megidézett, minden párbeszédese érzékenységet elvesztő szubsztancia-metafizika már nem volt képes ellenállni a szekularizációs nyomásnak. A test–lélek probléma plauzibilis tárgyalását ma csak egy olyan megújult filozófiai gondolkodás nyújthatja, amely erősebben kötődik a biblikus hagyomány gyökereihez, mint a klasszikus görög filozófiához.²³

3. A protológia összefüggésében jelentkező kihívások

A gyermekkereszttség szertartása „lelki újjászületést és megtisztulást” ígér a piciny embernek, akit már testi létezése kezdetétől megillet a szellemi természetű emberi személynek kijáró méltóság. A liturgia szókincsében és szellemiségében magától értetődően úgy jelenik meg az ember, mint aki test és lélek egysége, és ezért imádságában is harmonikusan kifejezésre kell jutnia a lényét alkotó polaritásnak.²⁴ Gondolatmenetünk következő lépéseként a filogenezis és az ontogenezis összefüggéseiben kell átgondolnunk az emberiség és az emberi lény eredetének a „lelki” mozzanatait.

Bár a történelem alanyát jelentő „átlelkesült”, öntudattal rendelkező emberi személy megjelenése – érthető módon – nem datálható paleontológiai leletekkel, de egy olyan filogenetikai időszakkal mégis behatárolható, amely átmeneti mezőben az ember biológiai-testi jellemzői már rendelkezésre

22 SCHÜTZ, *Az Örökkévalóság*, 186.

23 Egy jó alapvetés: PERCZEL ISTVÁN, „Kora keresztény lélekelméletek az evangéliumoktól a bizánci misztika fénykoráig”, in SIMON-SZÉKELY ATTILA ET AL. (szerk.), *Lélekciklopédia*, Budapest 2015, I. köt., 23–58. Az enciklopédiának további három kötete jelent meg, nagyon eltérő színvonalú tanulmányokkal. A sorozat vallástudományi megközelítésben jól ábrázolja a *status quaestionis* a minket érdeklő kérdéskörben.

24 Vö. PÁKOZDI ISTVÁN – SOMORJAI ÁDÁM (szerk.), *A liturgiatudomány kézikönyve*, (Szent István Kézikönyvek 17.), Budapest 2020, 249–250.

álltak, miközben a szellemi és vallási működések fokozatosan jól felismerhető társadalmi formát öltöttek. Ezt a határsávot a kortárs antropológia a 40–35.000 évvel ezelőtti időszakban határozza meg.²⁵ Az antropogenezis határsávjában történtek teológiai leírásának sajátosan mai kihívása abból fakad, hogy az öntudattal rendelkező ember evolúciós elv jegyében szemlélt horizontális-természeti leszármazását szintézisben szeretnénk látni az emberi személy azon vertikális-metafizikai leszármazásával, amelyet hagyományosan a „lélek” adományozásának eseményével jelöltek meg. A „metszéspontban” jelentkező természettudományos és elmefilozófiai nehézségeket már jórészt bemutattuk a tudattal összefüggésben. Most az ember szellemi mivoltának időbeli megjelenését Karl Rahner metafizikai-teológiai modellje alapján világitjuk meg.

A hominizációs határsávban, az emberi természet (és az ahhoz tartozó lélek) létrejöttékor, Rahner nem valamilyen őseredeti teremtéstől független isteni beavatkozással magyarázza az emberi személy prehisztorikus megjelenését. Inkább úgy érvényesíti az emberi természethez hozzá tartozó közvetlen Istenhez rendeltség szempontját, hogy az anyag metafizikai összetettségére alapozva számításba veszi a létezők Isten által lehetővé tett öntranszcendencia-tulajdonságát, amelyre ráépülve az ember világra való nyitottsága és bensőséges Istenhez rendeltsége valósággá válhat.²⁶ Ilyen módon a német teológus a kettősségben egyöntetű ember időbeli megjelenésének tárgyalása során egyaránt kikerüli a dualizmusok, illetve monizmusok buktatóit, miközben hűséges marad a lélek forma *subsistens corporis* módján leírható víziójához. A vertikális és horizontális leszármazások szintézisének egy ilyen rahneri vázlata végső soron isteni teremtő szándéktól mozgatott „radikális emergenciaként” értelmezi a világfolyamaton belül az emberi személy feltűnését. Vitatható filozófiai-teológiai részleteivel együtt is, a modell kétségtelen érdeme, hogy a Tanítóhivatal által rögzített határfeltételeken belül megoldást ajánl arra, hogy – legalább nagy vonalakban – miképpen képzeljük el a még ember nélküli bioszférából a már emberi történelmet is magában foglaló bioszférába való átmenetet.²⁷

25 A szerző köszönettel tartozik Mészáros Lukács biológus-paleontológus kollégájának (ELTE) az itt szereplő adatok közléséért. Lásd BAGYINSZKI – MÉSZÁROS – SZEILER, „Antropogenezis”, in BAGYINSZKI – MÉSZÁROS (szerk.), *Apóriák*, 179–200.

26 Vö. PAUL OVERHAGE – KARL RAHNER, *Das Problem der Hominisation*, Bazel – Wien 1961.

27 Ami a Tanítóhivatal által rögzített határfeltételeket illeti, lásd PUSKÁS ATTILA, *A teremtés teológiája*, Budapest 2006, 265–271.

Bár kronológiailag a filogenezis megelőzi az ontogenezis problematikáját, az evolúciós világkép 19. századi megjelenése miatt keresztény gondolkodók az animáció („átlelkesülés”) kérdését már évszázadokon keresztül taglalták a magzatfejlődésre vonatkozóan, amikor a hominizáció összefüggésében az egyáltalán felmerült. Miután a fogantatáshoz képest preegzisztens, inkarnálódó lélek gondolatát már nagyon korán, és az ötödik egyetemes zsinaton (553) formálisan is elvetették, a 20. századra pedig a szukcesszív lélek adományozás elképzelései is háttérbe szorultak, a katolikus egyház hivatalos tanításként tette magáévá a szimultán animáció gondolatát. Ez az álláspont a „kettősségben egyöntetű ember” filozófiai-teológiai elképzelésével is teljes összhangban van. Mai ismereteink fényében itt is körültekintően kell azonban tárgyalni a testében-lelkében egységes emberi személynek az időben csaknem két évre széthúzódva felépülő, érett öntudat kialakulásáig vezető fejlődéslélektanát. A prenatális és posztnatális szakaszok ebben a vonatkozásban egységet alkotnak, amely egység a genetikai és metafizikai önazonosságban egyaránt megjelenik. Ugyanakkor az antropogenezis az egyedfejlődés esetében is időben tagoltan valósul meg: az ember biológikumának fejlődése Haeckel törvénye szerint a prenatális szakaszban megismétli ősei főbb embrionális állapotait, ahogy a posztnatális szakasz fejlődéslélektana is csak körülbelül 1–2 év után mutat olyan szintű tudati fókuszáltságot, ami már a sajátosan emberi képességek későbbi kibontakoztatásának vet alapot. A filogenezis és az ontogenezis összehasonlításánál továbbá fontos leszögezni azt a filozófiai-teológiai különbséget, hogy míg az utóbbi esetben „átlelkesült emberek” utódnemzéséről van szó, az előbbi átmenet esetében alacsonyabb rendű organizmusok nemző tevékenysége az antropogenezis emberi természet megjelenéséig vezető folyamatának a kiindulópontja.

A fent körvonalazott, a nyugati teológiára jellemző tárgyalásmódot a keleti kereszténység protológiájával összevetve először is megállapítható, hogy a hominizáció kritikus határtartományában (lásd: poligenizmus) és a szinkron animációval összefüggésben jelentkező problémákra az ortodox egyházaknak nincs egységes, testületi tanítása. Ennek közvetlen következménye, hogy sokszor a kortárs teológiájukba is beszüremkedik az animáció datálására vonatkozó, a katolikus teológiatörténet XII. Piusz előtti korszakából is ismerős találgatások kakofóniája. Amely – elsősorban életvédelmi vonatkozásban született – ortodox megnyilatkozások azonban mégis érin-

tik a „lélek adományozás” teológiai kérdéseit, azok teljességgel harmonizálhatóak a katolikus teológia normáival.²⁸

4. Az eszkatológia összefüggésében jelentkező kihívások

A reménynek az Egyház liturgikus imádságaiban mindig megnyilatkozó teológiai erénye az imádkozó közösséget a végső beteljesedés szentírási víziója felé orientálja. Ehhez a közös imádsághoz kapcsolódnak a „jó halál kegyelméért” és a „tisztuló holt lelkek enyhüléséért” mondott egyéni imádságok is, amelyek az Egyház imaéletében megrajzolják a végső dolgok teológiájának foglatát.²⁹ Gondolatmenetünk következő lépéseként a kollektív és az individuális eszkatológia összefüggéseiben kell átgondolnunk az emberiség és az emberi lény teológiai célba érkezésének „lelki” mozzanatait.

A nyilvánítottatásban gyökerező keresztény hit a végső beteljesedést, az üdvösségtörténet és a világegyetem kollektív célba érkezését olyan átalakulásként vizionálja, amelyet egyfelől az Atya szándéka szerint a Lélek által átjárt „új égként és új földként”, másfelől az Egyház Krisztus körüli megdicsőüléseként írnak le. Ez a megújult világ semmiben sem lesz kevesebb, mint amilyen a magvaul szolgáló „első teremtés” volt, sőt a beteljesülés gazdagabb valóságnak mutatkozik a kezdeteknél. Gondolatmenetünk szempontjából kiemelendő, hogy az embert a végidők teológiai víziójában is „kettősségben egyöntetű” teremtményként látjuk viszont, aki már átváltozott lelkének és feltámadott testének egységében él, a végítélet nyomán legyen akár az üdvözültek társaságában, akár a kárhozottak között. A teológia *mysterium iniquitatis* címen utal az arany színekkel festett képnek arra a fekete foltjára, mely az isteni szeretet tüzének a „pokol tüzeként” mutatózó árnyékát jelenti az elutasításban megátalkodottak számára. Egykor Dante is kibetűzte a kárhozott helye felett a feliratot: „fecemi’l primo Amore” – vagyis a pokol tüze is az ő Szeretetnek, a mérhetetlenül irgalmas isteni jóságnak a műve. A *Katolikus Egyház Katekizmus*a a II. Vatikáni Zsinat ünnepélyes szavaival méltatja a beteljesedés víziójának nagyszerűségét: „az

28 Vö. MICHAEL POMAZANSKY, *Orthodox Dogmatic Theology. A Concise Exposition*, Platina (CA) 2009, 129–131.; NIKOLAOS KOIOS, „Embryo and foetus as seen by Orthodox Church”, in *Periodicum Biologorum* III (2009/3) 359–363.

29 Vö. ALSZEGHY ZOLTÁN, *Az ember jövője*, (Teológiai Kiskönyvtár 4/9.), (Magánkiadás), Róma 1981, 102–114.

emberi nemmel együtt az egész világ is, mely bensőségesen kapcsolódik az emberhez és általa halad a célja felé, tökéletesen helyreáll Krisztusban” (LG 48.; vö. *KEK* 1024.).

A gondolatmenetünk fókuszában álló test–lélek probléma szempontjából mondhatunk-e bármit is a célba érkezett emberről? A kinyilatkoztatás forrásain alapuló elmélkedések négy szempontra hívják fel a figyelmünket a beteljesedéssel kapcsolatban: (1) az ember megdicsőülése által nyeri el a maga teljes önazonosságát; (2) kiengesztelődése Istennel, embertársaival és önmagával a test–lélek polaritásban jelentkező konfliktusait is új módon oldja fel (ahogyan erre már Nüsszai Szent Gergely is emlékeztet); (3) kiszabadulása a testi–lelki viszonyokat egyaránt érintő érdekkapcsolatokból a közösségi létét is új szintre helyezi; (4) a fentiek által Istenhez fűződő kapcsolatában is soha korábban nem tapasztalt teljességet élhet meg.³⁰

A kollektív célba érkezés víziója mellett a keresztény teológia kidolgozta az individuális eszkatológia tárgyalásmódját is az emberi személy halál utáni sorsára vonatkozóan.³¹ A célba érkezés „kétsebességes” tárgyalásmódját a közösségelvű és az egyéni szempontok feszültsége is indokolja, hiszen a halál utáni „átmeneti állapotban” a testétől megvált, különítéletnek alávetett lélek sorsát nehéz összekötni a végítélethez kapcsolódó helyreállítás és átalakulás közösségi eseményével. A testétől elvált lélek különítélet és a végítélet „közötti” tisztulási állapotára (purgatórium) vonatkozó katolikus tanítás például az egyéni eszkatológia sajátos témája. Gondolatmenetünk szempontjából újszerű kérdést vet fel, hogy mit mondhatunk a lényege szerint „kettősségében egyöntetű” emberi személy átmeneti, testétől megfosztott, torzó állapotáról. Illetve ennek az állapotnak a teológiai reflexiója milyen tanulságokkal szolgál antropológiánk számára?

Ami az első kérdést illeti, annak megválaszolása legmegfelelőbbben egyháztani keretben lehetséges. Az „egyháziasság” a történelmi húsvét és a végső beteljesedés között hidat képez, amennyiben a „már igen, de még nem” eszkatológiai feszültségét fejezi ki. A keresztény hívő már bensőleg hozzátartozik a feltámadott Krisztus titokzatos testéhez, de a „totus Christus” az idők végéig még csak szakramentális értelemben, töredékesen va-

30 Vö. WOLFGANG BEINERT, *A kereszténység*, Budapest 2005, 276–278.

31 Vö. LEO SCHEFFCZYK – ANTON ZIEGENAUS, *A teremtés jövője Istenben*, Budapest 2008, 3. fejezet.

lósul meg az Egyház életében.³² Ehhez hasonló benső lényegi kapcsolat és eszkatologikus feszültség áll fenn a kollektív és az egyéni eszkatológia által leírt teológiai valóságok között is, ami a *forma subsistens corporis* módján felfogott lélek átmeneti, „nagyszombati” torzó állapotát tágabb keretben elfogadhatóvá teszi.

A második kérdésre Joseph Ratzingernek a lélek eloldódását értelmező „dialogikus halhatatlanság”-modellje kíván válaszolni.³³ E szerint a halálban az ember ugyan enyészetnek indul, de az emberi személy, aki Istennel teremtettségénél fogva (valamint kegyelmi élete nyomán) kapcsolatban áll, e kapcsolat ereje által (nem valamely része önerejénél fogva) interakcióban marad: nem hull a semmibe. E perszonalista metafizika hangsúlyozza, hogy a személy keresztény fogalma kapcsolatiságba ágyazott individuumra utal, amely individuum a halállal, már a különítélet nyomán az örökkévalóság felé veszi az irányt. Ratzinger azt is hozzáteszi, hogy az örökkévalóság keresztény értelme a szentháromságos istenfogalomban keresendő, ezért a Logosz felé mutató dialogikus jellege van.

Ezt a nyugati teológiára jellemző tárgyalásmódot a keleti kereszténység protológiájával összevetve Nacsinák Gergely joggal állapítja meg:

„Az ortodox teológia általában nem él olyan körültekintően beosztott és részletesen kidolgozott túlvilágképekkel, mint az szokásban volt a középkori Nyugaton (a Purgatórium koncepciója például teljes egészében hiányzik)... [...]. A lélek halál utáni sorsával sem foglalkoznak kimerítően, egy-egy kivételtől eltekintve: általában meglegszenek azzal, hogy a lélek halál utáni állapotát »alvásként« írnak le, várakozásként a Második Eljövételig, amikor mindenek megítéltetnek».³⁴

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy a fentiekben a keresztény antropológia azon központi kérdését jártuk körül, amely a téma belső problematikáján túl, az interdiszciplináris kapcsolatok minden feszültségét is magához vonzza, és így további kutatásra indít. Gondolatmenetünk a test–lélek

32 Lásd BERNARD SESBOÜÉ, *The Resurrection and the Life*, Collegeville (MN) 1996, 66–67.

33 Vö. JOSEPH RATZINGER, *Végidő. A halál és örök élet kérdései*, Budapest 2017.

34 NACSINÁK GERGELY, „Az ortodox kereszténység tanítása a lélekről”, in SIMON-SZÉKELY ET AL. (szerk.), *Lélekciklopédia*, I. köt., 79–96. Vö. DUMITRU STANILOAE, *The Experience of God. Orthodox Dogmatic Theology*, vol. 6., The Fulfillment of Creation, Brookline (MA) 2013.

probléma vonatkozásában egy olyan régi-új gondolkodási mintát ajánl, amely egy hívő ember számára valóban nyitva álló, koherens látásmódra hív meg. Jelen keretek között azonban alig érintettük azt a lényeges fundamentális teológiai kérdést, hogy lehetséges-e olyan kényszerítő érvek összegyűjtése, amelyek által a vázolt látásmód plauzibilissé tehető egy szkeptikus vitapartner számára. Másképp fogalmazva: korunk kulturális mátrixába vajon miképpen lenne beilleszthető a „lélek” keresztény fogalmának valamilyen hiteles apologetikája?